

ХРОНІКИ ОКУПАЦІЇ І СПРОТИВУ

ПЕРШІ МІСЯЦІ ВІЙНИ

Київ
Видавництво Ліра-К
2022

УДК 821.161.2'06-32:355.01(477)"2022"(082)

X94

Упорядник *Сидоржевський М.*

X94 Хроніки окупації і спротиву. Перші місяці війни : проза.
Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 260 с. іл.
ISBN 978-617-520-386-6

У цій книжці – розповіді людей, які пережили страхіття перших, найважчих місяців війни і окупації. Це важкі і нещадні у своїй правді документи війни, документи страшного сатанинського злочину, здійсненого варварською росією проти України і українців. Документи героїчного спротиву першого, найважчого періоду війни, коли рашистські окупанти плюндрували нашу рідну землю, покриваючи її смертоносним вогнем і знищуючи все живе, а Україна, зціпивши зуби, вставала на смертний бій з лютим ворогом.

УДК 821.161.2'06-32:355.01(477)"2022"(082)

ISBN 978-617-520-386-6

© Сидоржевський М., передмова, 2022

© Видавництво Ліра-К, 2022

«РАДІЙТЕ, КОЛИ ЇСТЕ ХЛІБ І ЦІНУЙТЕ СВОЄ ЖИТТЯ!»

«Радійте, коли їсте хліб і цінуйте своє життя!». Ці слова належать одній із «героїнь» цієї книжки. Звичайній українській жінці, котрій, подібно до тисяч і тисяч наших співгромадян, випала доля пройти через пекло війна.

...Пройти – і заговорити високими біблійськими словами, яких у Книзі книг нема.

Адже в стані екзистенції людина спроможна робити дивні, вражаючі речі...

Перед 24-им лютим тривога в наших душах ставала щодень густішою, то посилюючись, то трохи відступаючи – залежно від новин, за якими ми невідступно стежили в інтернеті чи по телевізору, і які ловили, вірячи й водночас не вірячи... Невже таке можливо? – запитували себе і один одного. Наш розум відмовлявся сприймати війну. Це поза межами реальності, думали, мабуть, переважна більшість із нас – двадцять перше століття, центр Європи, і – війна, кров, вибухи, руїни, близькість смерті...

Однак реальність виявилась значно гіршою, ніж ми очікували.

...Тьма зі сходу прийшла тоді, коли почало розвиднятися.

То був ранок, який змінив наші життя назавжди.

І перші дні, тижні і місяці були найважчими.

Ніхто з нас, певно, не був готовий до подібних жорстоких випробувань. Ніхто не знав, як це – перебувати в екзистенційних обставинах...

У цій книзі зібрані різні тексти. Ці розповіді читаються на одному подиху. Реальні історії людей, які пережили страхіття перших, найважчих місяців війни і окупації. Тут розповіді людей, які пережили жах окупації і обстрілів, страхіття переходу через рашистсько-кадировські блок-пости... Розповіді про спротив загарбникам у перші місяці війни і перші перемоги над ворогом... Розповіді тих наших співгромадян, котрі вимушено опинилися на чужині, оскільки їхні домівки були спалені окупантами або ж зараз перебувають на окупованій території. Є художні письменницькі тексти, але більшість творів, вміщених у книзі – документальні, без художнього домислу розповіді. Розповіді біди людської, розповіді болю, страждань, розповіді страхів, тривог і незламності людського духу. Читаючи окремі рядки, важко стримати сльози...

«Ми змирилися з усім, навіть із власною смертю. Такий досвід може або сильно травмувати психіку, або глобально трансформувати її. І, в принципі, травма від трансформації відрізняється тільки результатом, а метод один. Тебе бере і скручує, переминає, розплющує і ліпить дещо нове, абсолютно несхоже на попереднє. І все залежить від того, який ти матеріал. Якщо гнучкий – то тебе просто переліпить на щось нове, хоча це і буде неприємно. Якщо ж психіка слабка і не має достатньо гнучкості, то цей досвід може скалічити. Зараз всім морально дуже важко, всіх нас переплавляє у нову форму. Хто переплавиться – стане набагато сильнішим» (Богдана Гайворонська).

Для чого нам цей досвід? Досвід війни?

Цей несподіваний досвід екзистенції – перебування між життям і смертю – скільки людей його пережили? І навіщо він тим людям, котрі перейшли через цей жах?

І чому Господь вибрав саме нас? Щоб випробувати нашу любов до Нього? Покарати за гріхи смиренства перед сатаною?

Але ж ні. Українці впродовж чорних кривавих століть зуміли вберегти душу і серце, зуміли вистояти перед ординською питьмою, зуміли... Господь знає і бачить, що для нас свобода і воля!..

...Хтось у ці дні вів записи, щоденники, хтось знайшов силу повернутися до пережитого вже після того, як опинився у безпеці. Знаю не одного колегу, який дуже тяжко пережив (і переживає) страшну реальність війни; «не пишеться» – чув не від одного із письменників. Це правда. Всі ми, – всі, хто залишився вдома чи хто змушений поневірятися по світах, нині живемо звістками з війни, ловимо будь-яку інформацію звідти і молимо за наших героїв-захисників, просимо у Бога дати їм могутньої, незламної сили, щоб перемогти нечисть, щоб нарешті остаточно – навіки – зламати хребта цьому ненажерливому кривавому монстру з глибин Азії, котрий століттями намагався нас підкорити і знищити, а тепер приречений на погибель.

...Як нам повернутися до життя, яким ми жили до 24 лютого?

Ні, ми туди вже не повернемося. Ніхто з нас, навіть ті, кого війна, як йому здається, не зачепила...

Михайло СИДОРЖЕВСЬКИЙ

Юлія Бережко-Камінська

ПРИЧАСТЯ

Кінець квітня 2022-го. Два місяці жаху в Україні. Краків. Тут нас багато – стікаємося потоками звідусюди. Горнемося одне до одного, і разом із тим – гостро самотні, глибоко заховані в собі. Неговіркі. Лякливі на звуки.

Нам ще важко вимовляти назви своїх міст і містечок.

Ми ходимо вулицями щоразу як уперше.

Плачемо, коли зобачимо український прапор, звішений із чийогось балкону.

Нам ще тутешня мова нагадує шелест осіннього вітру: «Ш-ш-ш... пшепрашам... пшишло...»

У нас ще майже немає легкого одягу і взуття.

Ще не вміємо купувати квитки на трамваї. Поповнювати телефонні рахунки.

Ще не наважуємося задивлятися на вітрини з морозивом, кавою, тістечками.

Обходимо стороною місця, звідки звучить музика і сміх.

Ми ще не думаємо про пошуки роботи.

Ми ще маємо надію от-от повернутися додому...

Наші рідні в окупації. Наші будинки поранені. Наші міста заміновані. На нашу Батьківщину щодня летять крилаті ракети. Сотні ракет! Наші новинні стрічки у фейсбуці – в портретах із чорними смужками.

Вода, з якої ми складаємося, – це не виплакані сльози.

Дощі, які течуть краківськими вулицями, – наші виплакані...

Горе, людське горе вселенського масштабу лягло на наші плечі і не дає змоги підвести очей. Не дає видихнути. Не дає спати ночами. Душить, висмоктує сили, розсотує душу.

Нам безплатно відкриті всі музеї. Щоб розрадити нас, відволікти.

Ми не наважуємося туди йти. А коли заходимо – бачимо війну. Війну, яка триває завжди. Яка нікуди не зникала, як не зникає підземна магма, а просто час від часу виривається зовні і затоплює червоним пекельним місивом то один край, то інший... Ми бачимо еволюцію зброї, метаморфози жорстокості. Ми бачимо постійну боротьбу, смерть і біль. І виходимо з тих музеїв із відчуттям, що війні немає початку. То ж як сподіватися на її кінець?

Повз нас ковзко проходить мирне життя, майже не торкаючись. Ми не йдемо на звуки музики на площі, пропускаємо фестивалі, виходимо з картинних галерей, як із туманних снів.

«Як тобі «Дама з горностаєм»?»

«Яка дама?»

«Ну, да Вінчі...»

«Де?»

«Щойно, в Чорторийських...»

«...»

Втім, у якийсь момент ми усвідомлюємо, що живі. І щось мусимо робити.

Зупинити сльози, не втративши чутливості.

Повернути обличчю усмішку, не зневаживши тих, кому це ще довго не вдаватиметься.

Почати бачити перед собою бодай якесь майбутнє. Хоч на тиждень. Хоч до кінця дня.

І ми організуємо концерт. Удома. Своїми силами. З тими, хто серед нас. А серед нас – дивовижна піаністка, її сестра-скрипалька. Серед нас – поети, прозаїки, журналісти, режисери...

Музика нас пробує розкодувати. Звук за звуком. Такт за тактом. Поезія послаблює туге шнурування, яке тримає наші емо-

ції в грубо, нашвидкоруч зшитому каркасі. Ми не маємо влади над очима – вони випускають із наших душ війну – гірку, солону, липку...

А по тому збираємося за спільним столом. Розливаємо окроп по чашках, розкладаємо по тарілках принесені гостинці, розрізаємо прикрашений полуничними дольками торт. І вперше відкорковуємо пляшку червоного десертного вина.

Наповнюємо ним різнокаліберні фужери несміло, наче підлітки, батьки яких поїхали на дачу.

Наче злочинці, які ділять між собою награбоване.

Наче порушники якоїсь сакральної обітниці.

Нам ніяково шелестіти обгортками з-під цукерок. Нам рве очі яскравий колір полуничного тарту. Розповісти анекдот – святотатство, первородний гріх, глум над убитими.

Як можна їсти торт, коли в Україні – четверта за день повітряна тривога, коли ті, хто зостався, сидять у підвалах, і в багатьох навіть хліба немає?

Яке може бути вино, коли в Маріуполі для пиття збирають дощову воду?

Як взагалі можна слухати музику, поезію, врешті-решт, усміхатися, коли найчастіше, що звучить в Україні, це сирени і вибухи?

Мені важко пригадати, про що був наш перший і єдиний тост. Із яких слів складався. Хто його виголосив. Але добре пам'ятаю смак вина, схожого на те, яким причащають після сповідання.

Це був смак обітниці жити. Обітниці зберегти в собі сили любити це життя так само пристрасно, як ми навчилися ненавидіти наших убивць.

Обітниці витримати всі наші нічні панічні атаки, страхи і хвилювання, відчаї і розлуки.

Обітниці йти далі, не губитися, не залякати, не відмирати зсередини, не обертатися на те, чого більше немає.

Обітниці приймати майбутнє, хоч би яким воно не було, і творити його таким, яким би хотіли ми, а не хтось, хто вирішив, що має право робити це замість нас.

Обітниці повернутися додому з цією силою, вірою, з цим майбутнім, із ресурсами стати підтримкою, опорою, джерелом життя для тих, хто залишився вдома, хто все це пережив у підвалах своїх будинків, у підземках метрополітенів, у коридорах між двома стінками...

Це був смак віри. В життя, в перемогу, в нові можливості, які ми мали відкрити, на які мали відгукнутися, які мали принести з собою.

Це був смак любові. Яка попри все мусила лишитися нашим внутрішнім сонцем, котре ніхто – жодна ніч цього світу – не має влади загасити.

Нам є кого любити. Нам є заради кого і чого жити. І нехай сьогодні ми – вирвані з коренями вимушені емігранти, перекопале, занесене вітром на чужі землі, вдягнуті в чийсь ношений одяг, вмонтовані в долі інших родин, міст, країн, – ми будемо вчитися жити далі. Підніматися після падіння, робити свої несміливі перші кроки, вслухатися в шелест вітру інших мов і говорити з цим вітром, помічати «Даму з горностаєм» у музеї, дозволяти собі солодощі.

І ми, допиваючи своє перше емігрантське вино, дивилися одне на одного, і розуміли, що думаємо приблизно про одне й те саме.

Ніхто не має права згасити наше сонце.

ТРИВОЖНА ВАЛІЗКА

Немає такого дня, коли б не нагадувала про себе моя тривожна валізка. Як заражена радіацією, випромінює в кутку кімнати з-за шафи рентгени неспокою – далеко, за сотні кілометрів од місця, звідки привезена. Звідки вирвана через блокпости, дими і руїни. З цією валізкою я вийшла з дому так, як виходить душа із тіла. Як дитя – із лона матері. І зв'язок між мною і домом тягнеться якоюсь невидимою неперерізанною пуповиною. Я ще маю надію повернутися. Моя тривожна валізка щодня про це нагадує.

Втім, у ній немає і не було навіть половини речей найпершої необхідності. І «тривожною» вона стала вже тут, у Кракові, коли я спакувала в неї зняті з себе опромінені війною речі. Хоча тепер це скоріше поспіхом здерта «шкіра», тобто, те, що за два перших тижні війни стало мені нею: худі, теплі спортивні штани, куртка, шарф, шапка, чобітки...

Короткого часу перебування на мені в підвалі вистачило, аби ця «шкіра» «постаріла» на роки: витерлась, пошерхла, замастилася, просякла димом, пилом, страхом, болем... Вона забагато для мене говорить. Забагато нагадує. У ній залишилася я – та, яка десь по дорозі вигоріла, вивітрилась, кілометр за кілометром розпорошилася над українськими чорноземами, між малими наляканими селами. Тільки запах і лишився. І спогад.

Коли я була особливо щаслива – тим першим усвідомленим щастям жінки, яка нарешті, зрозумівши, куди і навіщо так неспокійно, з таким хвилюванням і прагненням летіла, жінки, яка все щось шукала десь, за межами власного світу, та нарешті повернулася до самої себе й відчула свою цілісність, благодатну тишу внутрішнього спокою, – напрасований офісний костюм замінила на спортивний. Тіло видихнуло, йому стало зручно і легко, тепло і м'яко – душевний спокій довершило світло-сіре пальто і штани. Я збиралася в зимову відпустку. В своє місце сили. В зимові Карпати. Вперше.

Гори були чорними й вогкими. Між коричневим і зеленим вмістилися всі можливі відтінки перехідних кольорів. Кора, шишечки, голочки, білочки, сухостої вздовж незамерзлого Стрию... Ніщо не дратувало око недоречною барвою. Все підтримувало одне одного, складалося в єдину палітру. А коли пішли сніги, – а білий личить усьому, – я у своєму щойно розпакованому спортивному костюмі, зсередини вистеленому білим теплим м'яким «пухом», відчула себе частиною цього зимового перетворення – чистого, як сніг, нового, світлого.

Сніг ішов кілька днів. Припадав до ріки, і вона жадібно поглинала його, аж поки не наситилась і вже просто ліниво несла на своїх водах кудись за течією. Повторював усі вигини стовбурів, гілок і голок. Перемальовував гори, переінакшував кра-

евид за моїм балконом. Тиша і спокій. Незайманість і святкова урочистість, у якій хотілося плести лише якість безкінечне мереживо молитви подяки.

Цей сніг вітер здував із кожного піддашку біля мого вікна – скляної стіни – під час ранніх сніданків – нескромного багатства кольорів у тонкій кераміці на білій скатертині. Мірно спадав на ялини вздовж критого басейну з теплою медитативною водою. Погойдувався, танучи, вечорами на золотих лампочках-лампадках, по-святковому запалених між деревами.

Я читала, плавала, творила, вирушала в неспішні прогулянки. Думала, мріяла, планувала. За тривалі роки суєти і безперервних цейтнотів мені вдалося вийти на отой колихкий баланс між роботою, творчістю, родиною і спілкуванням. Я відчувала себе глечиком степового меду-різнотрав'я, нектар кожної травинки якого – то вдячність і любов. Тіло святкувало тонізуючу пружність від помірних навантажень і приємний комфорт зручного одягу.

А потім я повернулась. Перший подих війни був холодним вишкіром арктичного вітру. Жбурнув у лице січене скло, засліпив, подряпав, обморозив. Не вірилося. Не хотілося. Не уявлялося.

У цьому ж костюмі спустилася в підвал і вже не довелося знімати його з себе. У ньому і товклася цілий день, і провалювалась у важке забуття ночами. Спочувала сніг для перетоплення на воду. Носила старі запилюжені коробки з комори в гараж, аби звільнити місце до аварійного виходу – вікна – в разі чого... Падала на підлогу, коли здавалося, що гради летять саме на нас. Штани вимастилися, покрилися дрібними крупинками, на них безпорадно витяглися коліна, вони перетворилися на своєрідний безликий спецодяг людини в окупації. Білий шнурок на худі став сірою мотузкою, на якій часом хотілося повіситись...

Тепер цей костюм – у глибині тривожної валізки. Без права на вдягання.

Білі ладно пошиті шкіряні черевички на овчинці, куплені якимось на хмельницькому ринку, ставши викликом моїм усталеним традиціям носити лише «практичне» темне зимове

взуття, були зі мною і вдома, і в творчих поїздках. І в Карпатах, і в Спілці письменників, куди приїздила на роботу. І потім у підвалі, де в якийсь момент від різкого застібання зламалося кільце на бігунку. Врешті, його замінило інше, знайдене серед купи дрібних будівельних матеріалів і всякого господарського начиння. Колись на ньому кріпився гачок для гардин. У цих чобітках я несміло ступила на бруковані вулиці королівського Кракова. В обдертих, ще з залишками української землі, змішаної з попелом... Тепер ці чобітки, загорнуті в папір, лежали, опромінені війною, на дні моєї тривожної валізки.

Коротку куртку кольору морської хвилі придбала восени для велосипедних поїздок Бучею та Ірпенем. Зима була малосніжною, дорога – рівною, куртка – зручною, з добре пошитим комірцем. У ній і забігла в підвал. У ній вибралася під час «зеленого коридору» в центр міста, в намаганнях вивідати ситуацію, роздобути продукти, ліки. У ній тікала з рідного дому, навіть не здогадавшись переодягтися в іншу – теплішу й чистішу. В ній сиділа в електричці на підлозі, втомившись від тривалого стояння на ногах. У ній, стидаючись її і самої себе, ходила вулицями Кракова, гостро відчуваючи свій новий і страшний соціальний статус – біженки, людини, котра стоїть у хвості довгої черги таких самих українців за супом в одноразовій пластиковій тарілці...

За новим теплим шарфом повернулася в дім, на пів хвилини вискочивши з евакуаційної машини. Закинула до валізки поспіхом, ніби передчуваючи 10-градусний мороз попереду. Закинула з думкою жінки: «має ж бути бодай одна нова гарна річ». До війни цей шарф я майже не носила, тож його історія повністю отруєна емігрантством. Це на ньому, підкладеному під голову на матраці в підвалі церкви, яка стала для нас перевалочним пунктом, ніяк не могла заснути під виття сирен. Мені здавалося, що лежу не в підвалі, а в підводному човні. І сирена, ніби безмірний океан, котить і котить наді мною свої важкі безкінечні хвилі. Найстрашніша ніч мого життя. Ніч, коли усвідомила: щось у мені відмерло, щось зламалося, щось назавжди втратилось, залишилося в покинутому місті. Це той

шарф, який і носити страшно, і віддати комусь рука не піднімається, ніби з ним передам дух війни, своє безсоння, свій ниючий нестишений страх і беззахисність... Тож сховала до бокової кишені сумки, наглухо застібнувши блискавку.

А ще до тривожної валізки спакувала теракотовий фланелевий плед. Той, який зазвичай узимку був на моєму ліжку або на кріслі біля каміну, а влітку та ранньої осені – на терасі, де сиділа з книжкою у плетеній із лози гойдалці. Той, у якому любив ховатися мій кіт і випускати з цієї м'якості грайливі пазури. В евакуації плед став геть прозаїчним, лежачи на матраці без простирадла, кинутому на підлогу, в холодному салоні автівки, яка везла нас на захід між селами щербатими вузькими дорогами, на лікарняному ліжку крихітної чернівецької палати...

Усі ці речі лягли в дорожню валіжку з обірваною ручкою, як на дно ріки. Як у глибоку яму. Ніби страшні духи, загнані у своє пристанище в найбільш віддаленому кутку кімнати за шафою. Сховала так, ніби витиснула подалі війну з усіма її крилатими ракетами, відірваними руками й ногами, горами сміття, на які перетворилися чийсь будинки, автомобілі, долі... Наївність? Наївність. Бажання вберегти залишки спокою від найстрашнішого? Бажання вберегти... Але навіть якщо вивезти мою тривожну валіжку далеко на край міста, облити бензином і спалити, розпустити по ниточці, розщепити на атоми – магія не спрацює. Гори сміття не зберуться назад у будинки, руки і ноги не приростуть до мертвих тіл... Випущені ракети не розвернуться на півдорозі. Бо крапля океану – лише крапля океану. Бо моя тривожна валіжка з відкритого ящика Пандори – війни – лише моя тривожна валіжка. Моя постійна беззвучна повітряна тривога в будь-якій точці планети, мій незагойний стан біженки, моя наживо знята і схована шкіра.

Мине час і вщухнуть сирени. Й останній ворожий солдат удавиться кулею. Поведуть на розстріл повного безуму й люті окупанта-генерала. Люди піднімуться з підвалів і почнуть склити вікна, латати дахи. І потягнуться назад мільйони українців із дітьми, старенькими батьками, дідусями й бабусями. І нікому не потрібна буде його тривожна валіжка. Бо вона над-

то багато про що говорить. Бо надто страшно те слухати. Бо нестерпні історії кожної речі, кожної дрібнички, в якій стільки лишилося від нашого зруйнованого життя, від нас самих, від війни, від якої насправді ніхто з нас так і не зміг утекти.

8.08.2022

ТРАМВАЙ «КРАКІВ – БУЧА»

Знову – ніч, і я знову не можу спати. Під одним моїм боком палає Буча, Ірпінь, Гостомель, під іншим – багатостраждальна Чорнобаївка, де живуть батьки, а в головах вибухають ракети над Києвом, Харковом, Маріуполем, Черніговом...

Пізні трамваї, які гуркочуть під моїм вікном краківськими вулицями, щоразу викликають найстрашніше в моєму житті дежавю – земля і стіни здригаються – стріляють! Правило двох стін! Впасти на підлогу! Заплющити очі, відкрити рот!

«То трамвай, дівчинко, звичайний трамвай, ці стіни витримують його коливання, нічого не завалиться, нічого не горітиме!»...

«Ні, про «(не) завалиться», «(не) горітиме» не треба. Особливо на ніч. Я не хочу вкотре бачити перед собою тридцять коней, які горять живцем у гостомельській стайні. Навіть коні! Навіть коні... Їх теж треба було демілітаризувати, денацифікувати, вони теж несли загрозу потенційного членства в НАТО?»

«Добре, забудемо ці слова. Уявляй, як повертаєшся додому – чоловік з утомленими, але щасливими очима зустрічає, обіймає, пригортає до себе... Між вами намагається протиснутися Туся – руда смішна дворянка, яка од вибухів ховалася так глибоко під дошками, що ледве вибиралася звідти. З черешні нявчить кіт Васька. Черешня, хоч і не обрізана цьогоріч, але вся густо обліплена цвітом – багато плодів нав'яжеться. Ви заходите в дім – ваш, щасливий, рідний дім, який усе пережив, вистояв, витримав... Оббігаєте кожну кімнату – повертаєтеся в своє життя, берете до рук кожну дорогу серцю дрібничку, плачете, дякуєте Богу, чоловіку, кожному воїну...»

«Я не знаю, чи є в мене дім. Чи є в мене чоловік... Уже тиждень – жодної звістки. Тільки новинна стрічка ніби з горнила самого пекла: чергова порція розтрощеного, спаленого – чорного-чорного...»

«Не дивись новинні стрічки».

«Як?»

«Якось».

«А хтось так зумів? Бодай одна людина з усіх цих сотень тисяч, мільйонів українців, які стоять у черзі за PESEL, які вивезли з вогню своїх дітей, котів і собак, купку тоскних речей, а душі залишили там палати, боротися, виносити поранених із лінії вогню, доставляти харчі і ліки тим, хто залишився?..»

«Ти мала зберегти життя дітям. А ще повинна бути серед тих, хто повернеться і вдихне життя в свої міста, села, в свою країну. Хто лікуватиме словом зранені душі, хто розгрібатиме ті руїни, підніматиме нові храми, будинки і зводитиме мости. Хто нестиме пам'ять про тих, котрі віддали свою плоть і кров, аби було куди повертатися жінкам і дітям, аби ті, хто вийшов на сонце зі своїх бомбосховищ могли надбудувати міцні, світлі стіни, постелити новий дах і повісити білі фіранки. Щоб песику було між ким скучено протискуватися».

«Про песика теж не треба. Два тижні поспіль щодня, в темноті виносячи йому їжу, я бачила: знову миска незаймана. Шкода собаку. І їжі шкода, незайманої. А темінь така, як ніколи в житті. Ніби світла взагалі не існує. Тільки тривожно бринить над головою дрон, ніби гігантська металева оса, ніби всевидюще вороже око, прискіпливо скануючи простір. Гукаєш собаку – не озивається. Знаю: живий, знаю, дивиться в морок розплющеними очима, а вийти не може. Та й мені так само хочеться забитися в найглибшу щілинку, куди б не долітали звуки випущених градів, де б не здригалася в агонії земля від залпів мінометів, де б можна було заснути і знати: завтра ми прокинемося».

«Навіщо тобі про це думати зараз, коли вже це позаду? Коли трамвай – усього лише трамвай, а не тяжка артилерія, не танк, який націлився на твої вікна?»